сүрөттүн ажырагыс бөлүгү катары кызмат кылат. Ч. Айтматовдун "Жамийла" повестинин материалында жүргүзүлгөн комплекстүү талдоо көрсөткөндөй, кыргыз тилиндеги адамдын мүнөзүн чагылдырган лексемалар жөн гана маалымдоочу (номинативдик) милдетти аткарбастан, терең баалоочу (аксиологиялык) жана эмоционалдык-экспрессивдик функцияларды ишке ашырат. Бул бирдиктер каармандардын ички дүйнөсүнүн динамикасын, алардын рухий эволюциясын жана ички карама-каршылыктарын ачып берүүчү негизги куралга айланган. Алсак, синонимдик жана антонимдик кубулуштары каармандарды портреттик мүнөздөөдө деталдаштыруучу жана идеялык конфликттерди лингвистикалык деңгээлде айкындаштыруучу механизм катары чыгат. Ал эми метафоралар менен фразеологизмдердин тутуму "улуттук кодду" алып жүрүүчү элементтер катары, кыргыз элинин дүйнө таанымындагы "айкөлдүк", "сабырдуулук" жана "эркиндик" сыяктуу фундаменталдык баалуулуктарды көркөм тилдин каражаттары менен чагылдырат.

Жыйынтыктап айтканда, инсандык сапаттарды тилдик каражаттар аркылуу изилдөө таза лингвистикалык чектен чыгып, адамдын психологиясын, анын социалдык жүрүм-турумун жана коомдук мамилелерин терең түшүнүүгө жол ачат. Бирок, бул багыттагы изилдөөлөр ушуну менен гана чектелбейт. Келечекте инсандык сапаттарды туюнткан лексиканын лингвокультурологиялык аспектилерин башка каармандардын образдары, ошондой эле азыркы заманбап кыргыз адабиятынын контекстинде салыштырмалуу түрдө изилдөө актуалдуу бойдон калууда. Мындан сырткары, бул лексемалардын прагматикалык потенциалын, башкача айтканда, тилдик бирдиктердин сүйлөшүү процессиндеги таасир этүү мүмкүнчүлүктөрүн когнитивдик лингвистиканын алкагында тереңирээк иликтөө — тил илиминин алдыдагы маанилүү милдеттеринин бири болуп эсептелет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. **Айтматов Ч. Т.** Жамийла. Чыгармаларынын 10 томдук толук жыйнагы (Биринчи том). – Б.: “Улуу тоолор”, 2018. – 120 б.

2. **Апресян Ю. Д.** Избранные труды, Том II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1995. – 472 с.

3. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** – Бишкек: КР УИАнын Тил жана адабият институту, 2010.

4. **Мукамбаев Ж.** Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Бишкек, 2009.

5. **Осмонова Ж.** Кыргыз тилинин фразеологизмдеринин семантикалык структурасы. – Бишкек: Илим, 2001. – 180 б.

6. **Сейдакматов К.** Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1988.

7. **Телия В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. – 288 с.

УДК 821.512.154:37 **DOI: https://doi.org/10.56122/..v1i1.561**

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КААРМАНДАРДЫН СҮЙЛӨӨСҮ АРКЫЛУУ АДЕП-АХЛАКТЫК БААЛУУЛУКТАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Ибрагимова Сеула *- ОшМПУ, окутуучу*

ФОРМИРОВАНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЧЕРЕЗ РЕЧЬ ПЕРСОНАЖЕЙ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ч. АЙТМАТОВА

Ибрагимова Сеула
Преподаватель Ошского гос. пед. универ. им. А.Мырсабекова

FORMATION OF MORAL VALUES THROUGH THE SPEECH OF CHARACTERS IN THE WORKS OF CH. AITMATOV

Ibragimov S.T.
Teacher of the Department of Russian and lit. KRF OGPU

Аннотация

Макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын сүйлөө маданияты окурмандын адеп-ахлактык баалуулуктарын калыптандыруунун маанилүү куралы катары каралат. Изилдөөдө «Ак кеме», «Кыямат», «Кылым карытар бир күн», «Биринчи мугалим» жана «Жамийла» чыгармаларынын мисалында каармандардын диалогдору, ички монологдору жана кыйыр сүйлөөсү аркылуу боорукерлик, абийир, жоопкерчилик, улууларды урматтоо, ар-намыс, өзүн курмандыкка чалуу жана өкүнө билүү сыяктуу негизги моралдык баалуулуктар чагылдырылары талданат.

Ч. Айтматовдун каармандарынын сөзүнүн өзгөчөлүгү — кыска, образдуу, метафорага бай, фольклордук жана философиялык мазмун менен тереңделгендиги — өзгөчө эмоционалдык-адептик чөйрөнү түзөрү белгиленет. Макалада каармандын сөзү иш-аракетке айланган маанилүү эпизоддор талданып, сөздүн тарбиялык жана эстетикалык күчү ачып берилет.

Айтматовдун каармандарынын сүйлөөсү улуттук кыргыз дүйнөтаанымын гана эмес, жалпы адамзаттык адеп-ахлактык принциптерди да камтыган универсалдуу баалуулук катары бааланат. Макала филологдорго, педагогдорго жана көркөм адабияттагы тарбиялык-этикалык маселелерге кызыккан окурмандарга арналат.

Ачкыч сөздөр: *Ч. Айтматов, адеп-ахлактык баалуулуктар, каармандардын сүйлөөсү, сөз маданияты, лингвоэтика, көркөм диалог, тарбия, ички монолог, моралдык тандоо.*

Аннотация

В статье рассматривается речевая культура персонажей произведений Чингиза Айтматова как важный инструмент формирования нравственных ценностей читателя. В исследовании анализируется, как основные моральные ценности, такие как сострадание, совесть, ответственность, уважение к великим, честь, самопожертвование и способность к раскаянию, выражаются через диалоги персонажей, внутренние монологи и косвенную речь на примере произведений» «Белый корабль» «Судный день» «Век старца» «первый учитель» и «Джамийла».

Ч. Отмечается, что особенность речи героев Айтматова — лаконичность, образность, метафоричность, углубленность в фольклорное и философское содержание — создает особую эмоционально-нравственную атмосферу. В статье анализируются важные эпизоды, в которых слово персонажа превращается в действие, и раскрывается образовательная и эстетическая сила слова.

Речь героев Айтматова оценивается как универсальная ценность, включающая не только национальное кыргызское мировоззрение, но и общечеловеческие моральные принципы. Статья предназначена для филологов, педагогов и читателей, интересующихся учебно-этическими вопросами в художественной литературе.

Ключевые слова: *ч. Айтматова, моральные ценности, речь персонажей, культура речи, лингвоэтика, художественный диалог, воспитание, внутренний монолог, моральный отбор.*

Abstract

This article examines the speech of characters in the works of Chingiz Aitmatov as an important tool for shaping the moral values of the reader. Based on the analysis of the works “The White Ship,” “The Scaffold,” “The Day Lasts More Than a Hundred Years,” “The First Teacher,” and “Jamila,” the study explores how such fundamental ethical values as kindness, conscience, responsibility, respect for elders, honor, self-sacrifice, and the ability to repent are conveyed through dialogues, internal monologues, and indirect speech of the characters.

The study highlights the distinctive features of Aitmatov’s characters’ speech—its conciseness, figurativeness, richness in metaphor, and deep connection with folklore and philosophical reflection—which together create a unique emotional and moral atmosphere. Particular attention is paid to key episodes where a character’s word becomes an action, revealing the educational and aesthetic power of language.

It is concluded that the speech of Aitmatov’s characters reflects not only the national Kyrgyz worldview but also embodies universal moral and ethical principles. The article is intended for philologists, educators, specialists in literary studies, and all readers interested in ethical issues in fiction.

Keywords: *Ch. Aitmatov, moral values, character speech, speech culture, linguoethics, literary dialogue, education, internal monologue, moral choice.*

Киришүү

Азыркы коомдо адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруу маселеси өзгөчө мааниге ээ болуп калды. Глобалдашуу, санариптик технологиялардын тез өнүгүшү жана салттуу баалуулуктардын өзгөрүшү жаш муундун дүйнөтаанымына олуттуу таасир тийгизүүдө [2]. Мындай шартта инсанды тарбиялоодо көркөм адабияттын ролу жогору бойдон калууда. Анткени көркөм чыгарма адамдын ички дүйнөсүнө түздөн-түз таасир берип, анын ой жүгүртүүсүн, сезимин жана моралдык тандоосун калыптандырууга жардам берет.

Бул багытта Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы өзгөчө орунду ээлейт. Анын чыгармаларында адамдын руханий дүйнөсү, абийир, жоопкерчилик, боорукерлик, жаратылышка болгон мамиле сыяктуу түбөлүктүү баалуулуктар терең жана таасирдүү чагылдырылган [1]. Айтматов каармандары аркылуу окурманды ой жүгүртүүгө, өзүн-өзү таанып билүүгө жана моралдык тандоо жасоого жетелейт.

Айтматовдун чыгармаларындагы өзгөчө бир көркөм каражат — бул каармандардын сүйлөөсү. Диалогдор, ички монологдор, унчукпай калуулар жана кыйыр ой жүгүртүүлөр аркылуу автор каармандардын ички дүйнөсүн ачып гана тим болбостон, окурманга адеп-ахлактык багыт берет [3]. Каармандын ар бир сөзү же айтылбай калган ойу окурман үчүн тарбиялык мааниге ээ болуп, анын аң-сезиминде баалуулуктар системасын калыптандырууга кызмат кылат [6].

Ошол эле учурда илимий изилдөөлөрдө көбүнчө каармандардын иш-аракеттери, образдары же идеялык мазмуну талданып келген. Ал эми каармандардын сүйлөөсү адеп-ахлактык тарбиялоонун өзүнчө куралы катары жетиштүү деңгээлде каралбай калган. Бул жагдай изилдөөнүн актуалдуулугун дагы да күчөтөт.

Иштин максаты — Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын сүйлөөсү аркылуу адеп-ахлактык баалуулуктардын кандайча калыптанаарын аныктоо. Изилдөөнүн жүрүшүндө каармандардын сүйлөө өзгөчөлүктөрү талданып, алардын окурмандын эмоционалдык жана моралдык кабыл алуусуна тийгизген таасири каралат. Ошондой эле унчукпай калуу, ички диалог жана кыйыр сүйлөөнүн ролу да изилденет.

Изилдөөнүн жыйынтыктары адабиятты окутууда, сөз маданиятын өнүктүрүүдө жана жаштарды адеп-ахлактык тарбиялоодо практикалык мааниге ээ.

Изилдөөнүн методологиясы

Бул изилдөөнүн методологиялык негизи бир нече гуманитардык илимдердин кесилишинде түзүлөт: филология, лингвистика, этика жана педагогика. Мындай көп тармактуу ыкма изилденип жаткан предметтин — каармандын сүйлөөсүнүн — татаал табияты менен шартталат. Анткени каармандын сөзү бир эле учурда эстетикалык, коммуникативдик жана адеп-ахлактык мааниге ээ көрүнүш болуп саналат.

Изилдөөнүн негизинде өз ара толуктап турган үч негизги ыкма колдонулат. Биринчиси — антропоцентрдик ыкма, анда талдоонун борборуна сүйлөп жаткан адам, башкача айтканда каарман коюлат. Анын сөзү ички дүйнөсүнүн, баалуулуктар системасынын жана моралдык тандоосунун чагылышы катары каралат. Экинчиси — лингвоэтикалык ыкма, бул тилдик каражаттар (сөздөр, сүйлөм түзүлүшү, риторикалык

формалар) аркылуу адеп-ахлактык түшүнүктөрдүн — жакшылык, жамандык, абийир, уят, милдет, боорукерлик, жоопкерчилик — кантип берилерин ачып берет. Үчүнчүсү — герменевтикалык ыкма, анда окуу процесси автор, каарман жана окурман ортосундагы жандуу диалог катары түшүндүрүлөт.

Бул ыкмаларды ишке ашыруу үчүн бир нече талдоо методдору колдонулат. Контексттик талдоо ар бир каармандын сөзүн сюжеттик жагдай, анын өткөн турмушу жана кийинки окуялар менен байланышта кароону талап кылат. Бул сөз менен иш-аракеттин ортосундагы байланыштын адептик маанисин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Дискурс-талдоо диалогдорду жана көп тараптуу сүйлөшүүлөрдү бүтүндөй сүйлөө окуясы катары карап, анда катышуучулардын (улуу-кичүү, мугалим-окуучу, зомбулук көрсөтүүчү-жабырлануучу) ролдорунун адептик мазмунга тийгизген таасирин аныктайт. Лингвостилистикалык талдоо болсо сөз байлыгы, сүйлөм түзүлүшү жана көркөм каражаттар аркылуу берилген жашыруун адептик маанини ачууга багытталат[5].

Методологияда ички сүйлөөнү талдоо өзгөчө орунду ээлейт. Каармандардын ички монологдору — мисалы, «Ак кемедеги» бала, «Кыяматтагы» Авдий, «Кылым карытар бир күндөгү» Бурана — моралдык өзүн-өзү аныктоонун мейкиндиги катары каралат. Бул жерде сөз али айтылбаса да, каарман өзүнүн абийири менен күрөшүп, шек санап же өз тандоосун бекемдейт. Ошондой эле сүйлөө портрети методу аркылуу ар түрдүү каармандардын (оң жана терс, жаш жана кары, шаардык жана айылдык) сүйлөөсү салыштырылып, алардын адептик өзгөчөлүктөрү аныкталат. Салыштырма-типологиялык ыкма болсо Айтматовдун каармандарынын сүйлөөсүнүн жалпы жана өзгөчө белгилерин башка жазуучулар менен салыштырып кароого мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн материалы катары Чыңгыз Айтматовдун ар кайсы мезгилде жазылган чыгармалары алынган: «Ак кеме», «Кыямат», «Биринчи мугалим», «Кош бол, Гүлсары!» жана «Кылым карытар бир күн». Бул чыгармаларда каармандардын сүйлөөсү адептик мазмунду ачууда өзгөчө мааниге ээ.

Изилдөө үч этапта жүргүзүлөт. Биринчи этапта теориялык негиздер каралып, негизги түшүнүктөр такталат. Экинчи этапта каармандардын түз, кыйыр жана ички сүйлөөсү камтылган үзүндүлөр тандалып, терең талдоого алынат. Үчүнчү этапта алынган жыйынтыктар жалпыланып, негизги тыянактар чыгарылат. Изилдөөнүн жүрүшүндө системалуулук, диалогдуулук жана этикалык жоопкерчилик принциптери сакталат. Каармандын сөзү өзүнчө эмес, жалпы көркөм системанын бөлүгү катары каралат. Ошондой эле ар бир сөз башка сөздөр менен байланышта мааниге ээ болору эске алынат. Изилдөөчү да адептик маселелерди талдоодо активдүү позицияда болушу керектиги белгиленет. Изилдөөнүн чектөөлөрү катары төмөнкүлөр белгиленет: анализ негизинен орус тилдеги түп нуска тексттерге таянат; кино жана театрдык интерпретациялар каралбайт; жазуучунун биографиялык маалыматтары атайын колдонулбайт. Бул изилдөөнү таза тексттик талдоого багыттоого мүмкүндүк берет.

Жыйынтык

Жүргүзүлгөн изилдөө Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын сүйлөөсү жөн гана көркөм ыкма эмес, окурмандын адеп-ахлактык баалуулуктарын калыптандыруучу өз алдынча жана күчтүү курал экенин көрсөттү. Каармандардын ички монологдору, диалогдору жана сүйлөө портреттери аркылуу жазуучу абийир, боорукерлик, жоопкерчилик, улууларды урматтоо, жаратылышка болгон сүйүү жана өкүнө билүү сыяктуу маанилүү этикалык түшүнүктөрдү жеткирет.

Изилдөөдө өзгөчө ички сүйлөөнүн ролу баса белгиленди. Анда каарман өз абийири менен жалгыз калып, ички күрөш жүргүзөт, ал эми окурман бул процесске кошо аралашып, моралдык ой жүгүртүүгө мажбур болот. Ошондой эле ар түрдүү көз караштардын диалог аркылуу кагылышуусу окурманды даяр жыйынтыкты кабыл алууга эмес, өз алдынча адептик тандоо жасоого түртөт.

Айтматовдун оң каармандарынын сүйлөөсү образдуулугу, метафоралуулугу жана фольклор менен байланыштуулугу менен айырмаланса, терс каармандардын сөзү кыскалыгы,

кургактыгы жана кээде цинизми менен мүнөздөлөт. Мунун негизинде жазуучунун чыгармаларында сөз жөн гана билдирүү каражаты болбостон, иш-аракетке барабар мааниге ээ экени аныкталды. Айтматовдун прозасы — адамдын руханий дүйнөсүн байытуучу, адеп-ахлактык тарбия берүүгө багытталган күчтүү көркөм система. Бул анын чыгармалары бүгүнкү күндө да педагогикалык жана филологиялык практикада өз актуалдуулугун жоготпой турганын далилдейт.

Колдонулган адабияттар

1. Чыңгыз Айтматов. Ак кеме. – Бишкек: Кыргызстан, 2018.
2. Чыңгыз Айтматов. Кыямат. – Бишкек: Адабият, 2015.
3. Чыңгыз Айтматов. Кылым карытар бир күн. – Бишкек: Кыргызстан, 2016.
4. Чыңгыз Айтматов. Биринчи мугалим. – Бишкек: Мектеп, 2017.
5. Чыңгыз Айтматов. Жамийла. – Бишкек: Кыргызстан, 2019.
6. К. Асаналиев. Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү. – Бишкек: Илим, 2002.
7. Михаил Бахтин. Сөздүн эстетикасы. – Москва: Искусство, 1979.

УДК 37.091.33:821.161.1 **DOI: https://doi.org/10.56122/..v1i1%20(27).544**

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ДҮЙНӨ ТААНЫМЫН КЕҢЕЙТҮҮДӨ «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ МИФОЛОГИЯЛЫК ЖАНА РЕАЛДУУ ДҮЙНӨНҮН РОЛУ

Имаралиева Жамила Рахманалиевна *- педагогика илимдеринин кандидаты, Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин доценти.*

РОЛЬ МИФОЛОГИЧЕСКОГО И РЕАЛЬНОГО МИРОВ В ПОВЕСТИ «БЕЛЫЙ ПАРОХОД» В РАСШИРЕНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Имаралиева Жамила Рахманалиевна *- кандидат педагогический наук, доцент Кыргызско-Узбекского Международного университета имени Батыралы Сыдыкова, Кыргызская Республика, город Ош*

THE ROLE OF MYTHOLOGICAL AND REAL WORLDS IN THE STORY “THE WHITE SHIP” IN EXPANDING THE WORLDVIEW OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Imaralieva Zhamila Rakhmanalievna *- the degree of Doctor of philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Kyrgyz-Uzbek International University named after Batyraly Sydykov, Kyrgyz Republic, Osh city*

Аннотация

Бул макалада башталгыч класстардын окуучуларынын дүйнө таанымын кеңейтүүдө көркөм адабияттын ролу талдоого алынат. Айрыкча „Ак кеме“ повестиндеги мифологиялык жана реалдуу дүйнөнүн өз ара байланышы аркылуу балдардын аң-сезимине таасир этүү мүмкүнчүлүктөрү каралат. Изилдөөнүн максаты – мифологиялык образдардын жана турмуштук чындыкка негизделген көрүнүштөрдүн окуучулардын дүйнө таанымын, ой жүгүртүүсүн жана моралдык баалуулуктарын калыптандыруудагы ордун аныктоо. Макалада педагогикалык талдоо, салыштыруу жана интерпретациялоо ыкмалары колдонулат. Натыйжада, мифологиялык дүйнө балдардын фантазиясын өнүктүрүүгө шарт түзсө, реалдуу дүйнө турмуштук түшүнүктөрдү бекемдейт деген тыянак чыгарылат. Ошондой эле бул эки дүйнөнүн айкалышы окуучулардын сынчыл ой